

Віктор Мандибура

ПОЛІТЕКОНОМІЯ ВІДЧУЖЕННЯ ТА ЕКСПЛУАТАЦІЇ ПРАЦІ: РЕТРОСПЕКЦІЯ ПІДХОДІВ ТА ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

Розглянуто особливості становлення й подальшого розвитку теоретичних підходів, сформованих представниками трьох основних напрямів класичної політичної економії щодо проблем розуміння сутності феноменів відчуження й експлуатації праці в системі їхнього взаємозв'язку і взаємодії. Проведено узагальнення основних точок зору фундаторів класичної політичної економії, а також сучасних здобутків закордонних і вітчизняних дослідників щодо розуміння глибинної сутності відносин відчуження й експлуатації праці в контексті їхньої бінарної єдності. Проведено аналіз сучасного стану зазначених відносин, явищ і процесів, на які передусім впливає новітній етап науково-технічної революції, а також проведено аналіз найбільш значущих змін, що відбулись на цей час у системі відносин відчуження та експлуатації праці в контексті реалізації інтересів корпоративно-монополістичного капіталу у сфері експлуатації найманих працівників вищої творчо-інтелектуальної кваліфікації

Ключові слова: відчуження праці, експлуатація праці, робоча сила, капітал, суперечність відносин праці і капіталу.

Системні дослідження існуючого спектра проблем відчуження та експлуатації праці в сучасних умовах пов'язані із тим, що не лише в Україні, а й у країнах цивілізованого капіталізму за останні тридцять років почала невпинно загострюватись до суспільно небезпечного рівня суперечність між економічними інтересами праці і капіталу. Ця ситуація передусім пов'язана з активним і потужним наступом капіталу на права найманих працівників, які були ними виборені і законодавчо закріплені у другій половині ХХ сторіччя. Зокрема, це стосується масштабного порушення принципів соціальної справедливості і економічної еквівалентності розподілу суспільного продукту між власниками капіталу і представниками найманої праці. Суттєве значення має посилення інтенсивного характеру експлуатації праці, а також значне підвищення віку найманих працівників при виході на пенсію за віком та ін.

Наслідком зазначеного стало зростання до соціально небезпечного рівня економічної поляризації населення, що проявляється, з од-

Мандибура Віктор Омелянович (ec-teor@ief.org.ua), д-р екон. наук, проф.; головний науковий співробітник відділу економічної теорії ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України".

ного боку, поширенням бідності серед населення, що працює на умовах найму, а з *іншого* – фактично необмеженим зростанням рівня капітального і споживчого (майнового) багатства, а також, відповідно, і обсягів розкішно-паразитарного споживання класу власників капіталу, передусім фінансового та фіктивного.

Ще донедавна здавалося, що з поля зору науковців як історично безперспективний рудимент назавжди зникла теоретична частина політичної економії, що досліджувала сферу відносин відчуження і експлуатації праці, а також аналізувала наслідки їхнього негативного впливу як на соціально-економічний розвиток суспільства, так і на людський розвиток.

Проте реалії сучасного життя суспільства і результати людського розвитку засвідчують, що нагальні вимоги сьогодення, особливо антагоністичне загострення відносин між працею і капіталом у країнах із розвинутою капіталістичною ринковою економікою, сформували передумови, які визначають актуальність поновлення інтересу до цієї кричущої наукової проблематики. При цьому також слід враховувати і той факт, що старі форми відчуження і експлуатації праці в сучасних умовах суттєво трансформуються, і цей процес зокрема потребує окремої наукової оцінки.

Свідченням поновлення інтересу політекономів до зазначених проблем є, хоч і відносно нечисленні, сучасні наукові праці, в яких дослідники (у тому числі і політекономі) прагнуть поглибити теоретичне розуміння сутності відчуження та експлуатації праці. Вони також здійснюють пошук найбільш ефективних шляхів, заходів і механізмів подолання суперечливого змісту цих процесів, а в окремих випадках і ліквідації антагоністично-руйнівних наслідків загострення відносин, пов'язаних із сучасною експлуатацією праці капіталом.

На сьогодні опубліковано низку ґрунтовних наукових праць, в яких морально сумлінні вчені Заходу дають об'єктивно-відверту (тобто не підмінену кон'юнктурною вигодою) оцінку реального стану справ у відносинах праці і капіталу. До таких науковців, насамперед, можна віднести М. Паренті, Е. де Сото, Л. Зингалеса і Р. Раджана та ін. Привертають також увагу наукові праці з проблем відчуження та експлуатації, що опубліковані в умовах соціально-економічної реставрації капіталістичного способу виробництва у постсоціалістичних країнах в період 80-х років ХХ – початку ХХІ століття. Серед цих досліджень можна виділити наукові праці таких авторів, як В. Альохін, А. Александрова, А. Бузгалін, С. Губанов, Н. Карпунін, Я. Кузьмінов, П. Найдьонов й ін.

Серед публікацій останнього періоду слід відзначити статтю В. Шедякова "Місце трудових відносин у відтворенні відчуження як форми економічної соціалізації особистості" (Шедяков, 2013). У цій науковій праці розглянуті основні напрями й методи діяльності щодо модернізації економіки й суспільства в умовах наявності відчуження як форми економічної соціалізації особистості людини, а також теоретично обґрунтований висновок щодо неможливості створення ефективної мотивації розвитку суспільства без проведення трансформацій у трудовий сфері життєдіяльності як базовій складовій економіки.

Разом з тим дослідження проблем сучасних відносин відчуження праці фактично проводиться у повному відриві від аналізу існуючого стану і характерних особливостей експлуатації капіталом найманої ро-

бочої сили. Основною ознакою цього є тривале стійке нарощування антагонізмів між інтересами праці і капіталу, що найбільшою мірою проявляється в умовах перманентних фінансових криз, які підривають динаміку процесу глобального капіталістичного відтворення, порушують умови оптимального забезпечення соціально-економічної справедливості, що неминуче активізує процес нарощування вибухово-конфліктного потенціалу в суспільстві.

Концептуально-теоретичні аспекти пізнання сучасних особливостей причинно-наслідкової бінарної взаємодії відносин відчуження й експлуатації праці в сучасних умовах об'єктивно вимагають активізації цього пошуку з урахуванням передусім існуючих *політико-економічних доктрин*, що мають поширення як у державах цивілізованого капіталізму, так і в тих країнах, де відбулася обвальна-хаотична реставрація капіталістичного способу виробництва.

Проте на шляху цього активного і результативного дослідження виникає значна перепона. Вона полягає у тому, що значна більшість сучасних політекономів не прагне критично збагатити результати пошуку істини на засадах поєднання досягнень марксистської методології із найбільш цінними ідеями і концепціями західної філософської, економічної і соціологічної думки. Вони продовжують залишатись на ретроградських позиціях як старих, так і сучасних догматів. Тому необхідно всебічно і системно розглянути складну природу відчуження та експлуатації праці не лише як рудиментарних феноменів історичного минулого, а передусім як сучасних соціально-економічних монстрів, що руйнують гуманістичну модель суспільного відтворення найбільш системно цінної – якісної складової формування людської особистості в інформаційному просторі постсучасності.

Мета статті полягає в узагальненні характерних особливостей становлення й подальшого розвитку теоретичних підходів, що були сформовані представниками трьох кардинально відмінних класичних напрямів політекономії стосовно проблем наукового розуміння сутності феноменів відчуження й експлуатації праці.

Поряд із узагальненням основних точок зору фундаторів політичної економії, а також сучасних закордонних і вітчизняних дослідників щодо розуміння глибинної сутності відносин відчуження й експлуатації праці в контексті їхнього бінарного взаємозв'язку, автор ставить за мету провести аналіз сучасного стану зазначених відносин, явищ і процесів, на які впливає новітній період науково-технічної та науково-технологічної революції. У статті також розкриваються і систематизуються відповідні зміни, що на цей час відбулись у системі відносин відчуження та експлуатації вищого творчого інтелекту людини найманої праці.

Ретроспективна оцінка найбільш характерних напрямів розвитку теоретичних засад політекономії відчуження й експлуатації праці

Системні дослідження феномену відчуження й експлуатації праці, з *одного боку*, обов'язково мають спиратись на фундаментальні теоретичні досягнення, що були напрацьовані політико-економічною наукою протягом трьох останніх сторіч історичного розвитку капіталістичного суспільства, а з *іншого* – вони повинні максимально повно врахо-

увати існуючі кардинальні зміни у сфері відносин праці і капіталу в сучасних умовах перманентної науково-технічної революції і тих процесів, що зумовлені негативними наслідками глобальної корпоративно-фінансової експансії.

Проблеми визначення сутності відносин відчуження вперше були порушені у філософських наукових роботах учених країн Західної Європи. До них насамперед, можна віднести дослідження, що були проведені Л.Фейєрбахом щодо існуючих проявів економічного й релігійного відчуження. Ці дослідження були проведені на базі розкриття концепції бога за класичною матрицею відчуження, віддзеркаленої в абстрактних формах, сублімованих у трансцендентний світ існування відчуженої реальності й абстрактної праці.

Значний внесок у дослідження філософських проблем відчуження також був зроблений Г.В.Ф. Гегелем.

На думку Г. Гегеля, "відчуження" виникає як найвищий рівень філософського узагальнення, і має два основних значення: *по-перше*, це складне суб'єктивно-об'єктивне відношення, що пов'язане з будь-яким видом праці, а також з культурною, духовною, соціальною, економічною діяльністю людини. У суспільній практиці природа-об'єкт заміщається системою благ, які провадяться як у духовному, так і в матеріальному виробництві, а продуктами праці є не тільки створені матеріальні й духовні блага, а також і перетворення людиною самого себе; *по-друге*, існує загальне філософське значення поняття "відчуження", що означає те ж саме, що й "речовність" або "предметність", воно являє собою форму, у якій одержує філософське вираження історія виникнення предметності як діалектичний момент на шляху самостійного ототожненого суб'єкта – об'єкта через "відчуження" самого себе.

Як філософ-ідеаліст Гегель стверджував: "У безпосередньому наявному бутті духу, у свідомості, є два моменти: момент знання й момент негативної щодо знання предметності.... Свідомість знає й має поняття тільки про те, що є в неї в досвіді; тому що в досвіді є тільки духовна субстанція й саме як предмет її самостійності. Але дух стає предметом, тому що він і є цим рухом, що полягає в тому, що він стає для себе чимось іншим, тобто предметом своєї самостійності, і що він знімає це інобуття" (Гегель, 1959. С 19).

В історії розвитку світової політико-економічної думки у зазначений період центральними об'єктами дослідження, виступала система економічних відносин, що узагальнювалась відносинами, які визначались трьома базовими категоріями – багатство, капітал і праця. Саме через сутнісну визначеність цих категорій розглядалися і розглядаються основні явища і процеси економічного життя суспільства

Суб'єкти економічних відносин докапіталістичних способів виробництва сприймали багатство або в його натуральній, безпосередньо готовій до споживання формі, або у вигляді сукупності суспільних умов його одержання, збереження й примноження. Це можна віднести як до системи особистих зв'язків (у первісному й ранньому класовому суспільстві, а також в "селянському секторі" феодального суспільства), так і до системи домінуючих відносин економічного і соціального панування (у контексті ідеології суспільних класів домінантно пануючих в історичних державах).

Кардинальна зміна відносин особистої залежності на відносини речової залежності привели до кардинальної зміни економічних умов існування суб'єктів виробництва і ринку, що стало причиною формування нової парадигми економічного мислення. Це привело до виникнення економічної науки, що почала досліджувати інтереси і закони знеособленого речового зв'язку суб'єктів процесу суспільного відтво-

рення – базової основи існування соціуму. В умовах становлення й розвитку капіталістичної суспільно-економічної формації соціально-класова структура суспільства істотно змінилася внаслідок формування двох провідних суспільних класів – власників капіталу й класу найманих працівників, насамперед робітників фізичної праці (пролетарів). Важливо наголосити, що після перемоги у XVII – XVIII ст. в більшості країн Західної Європи буржуазних революцій суспільний клас власників капіталу поряд із своїм економічним домінуванням, отримав і політичну владу, ставши по-справжньому суспільно пануючим.

Початковий етап історичного розвитку капіталізму зумовив формування класичної політичної економії, основу якої становила політична економія капіталу. Проте цей процес не був однозначним як в теоретичному, так і в політико-ідеологічному плані, оскільки вже на початковому етапі були сформовані три основні, кардинально відмінні концептуальні напрями політичної економії. Саме з позицій цих сформованих базових напрямів у подальшому проводились дослідження насамперед теоретичних аспектів розуміння діалектичної сутності розвитку буржуазних відносин відчуження й експлуатації праці.

Перший концептуальний напрям розвитку політичної економії формувався в процесі реалізації конкретного замовлення пануючого класу щодо забезпечення теоретичного обґрунтування "нормальності існуючих аномалій", які були пов'язані з відчуженням і експлуатацією праці капіталом. Цей по суті апологетичний концептуальний підхід з "наукових позицій" обґрунтовував суспільну припустимість існування абсолютної економічно несправедливого розподілу суспільного продукту, наслідком якого була крайня поляризація доходів і рівня кінцевого споживання основних суспільних класів: капіталістів і найманих працівників.

Представники цього напрямку класичної політекономії апріорно проголошували вічність і непереборність експлуатації праці та нееквівалентного відчуження необхідного продукту найманих працівників, а також доводили відсутність у системі цих відносин будь-яких проявів економічної конфронтації, тим більше антагоністичних суперечностей.

Другий напрям політичної економії був сформований у процесі розроблення засад поглиблення наукового розуміння механізмів, що мали б максимально пом'якшити екстремальні прояви експлуатації праці й соціально несправедливо-нееквівалентного відчуження у трудящих її результатів, в умовах капіталістичного способу виробництва.

Представники цього напрямку основні шляхи у цьому вбачали у реалізації засад забезпечення оптимального консенсусу інтересів найманих працівників і капіталістів як у сфері виробництва, так і в сферах розподілу, обміну й кінцевого відтворювального споживання. При цьому позиція вчених щодо зняття існуючих антагонізмів, породжуваних відчуженням і експлуатацією праці, проявлялась у прагненні створення необхідних умов забезпечення на достатньому рівні задоволення потреб відтворення робочої сили, без істотного обмеження інтересів власників капіталу в рамках системи капіталістичних виробничих відносин.

Третій політико-економічний напрям почав формуватися дещо пізніше перших двох. Його наукова основа полягала у прагненні неупередженого осмислення реально існуючих глибинних причин і особ-

ливостей бінарної дії процесів відчуження й експлуатації праці в умовах капіталістичного способу виробництва. Саме тому з самого початку становлення цього напрямку центральне місце в дослідженнях посідали проблеми, що визначали існування антагоністичної суперечності між працею і капіталом. При цьому основним вістрям наукової критики була і на сьогодні залишається існуюча масштабна нееквівалентність, що має місце у кінцевому розподілі результатів виробництва, зокрема необхідного продукту і новоствореної вартості, між експлуаторським класом капіталістів і класом найманих працівників.

Представники цього напрямку прагнули теоретично довести, що відчуження й експлуатація праці є історично минулими феноменами в контексті діалектики суспільного розвитку. На їхню думку, система зазначених суспільно-економічних відносин іманентно властива лише класово-антагоністичним формаціям і тому вони можуть бути усунені тільки в результаті соціально-економічних революцій, що змінять суспільство на соціалістичне (комуністичне) через забезпечення реалізації принципу справедливої рівності економічних можливостей основних суб'єктів виробництва.

На основі наведених політико-ідеологічних ознак наукових позицій можна класифікацію цих напрямів представити трьома ідеологічно заданим підходами розвитку сучасної політичної економії:

- 1) *правий, ліберально-демократичний напрям* (апологетико-капіталістичний);
- 2) *центристський, соціал-демократичний напрям* (договірнo-прагматичний, паритетно-консенсусний);
- 3) *лівий, соціалістичний напрям* (революційно-комуністичний, політико-радикальний, економіко-конфронтаційний).

На початковому етапі розвитку класичної політичної економії переважний розвиток одержав буржуазно-апологетичний напрям, що теоретично обґрунтовувало прогресивно-домінуючий, характер суспільного панування капіталу. З позицій капіталістичного лібералізму, представники цього напрямку неприховано "освячували" буржуазний спосіб життя, обґрунтовували необхідність і раціональну доцільність існування крайньої економічної поляризації в капіталістичному суспільстві, основним проявом якої було – марнотратно-розкішне кінцеве споживання панівного класу на одному полюсі й убоге недоспоживання робітничого класу (пролетаріату) – на іншому.

До основних теоретиків-представників першого напрямку можна віднести: 1) засновника англійської школи класичної політичної економії У. Петті; 2) Д. Рікардо, який є одним із перших науковців, що почав сповідувати ліберально-демократичну, тобто буржуазно-апологетичну ідею, і кого по праву можна вважати основоположником формування ідеології правого політико-економічного спектра; 3) Ф. Бастіа – найбільш яскравого фундатора напрямку, який не лише теоретично заперечував існування відчуження і експлуатації праці, а навпаки "оспівував" торжество гармонії інтересів праці й капіталу.

В узагальненому вигляді зміст поглядів цих науковців полягав у такому.

У. Петті (1623–1687)	Теоретично обґрунтував закон і "механізм визначення мінімуму засобів існування" найманих робітників, що гарантував би дохід на рівні задоволення мінімальних потреб існування, стверджуючи, що "якщо робітнику платитимуть вдвічі більше зазначеного мінімуму, то вони будуть працювати вдвічі менше, ніж могли працювати" (Петті, 1940. С. 70–71). Наголошував на тому, що "краще спалити продукт праці однієї тисячі людей, чим допустити, щоб вони нічого не робили й у результаті цього втрачали своє вміння трудитися" (Петті, 1991–1992. С. 13)
Д. Рікардо (1772–1823)	Поділяв погляд У. Петті щодо нижньої границі заробітної плати, на рівні фізіологічного мінімуму засобів існування найманого робітника. Використовуючи поняття "видатків на відтворення робочої сили", увів поняття "ринкової й природної ціни праці". "Як і всі інші предмети, які купуються й продаються і кількість яких може збільшуватися або зменшуватися, праця має свою природну й свою ринкову ціну. Природною ціною праці є та, котра необхідна, щоб працівники мали можливість існувати й продовжувати свій рід..." (Рікардо, 1993. С. 128). Вважав, що закони руху заробітної плати "...повинні бути віддані приватній й вільній ринковій конкуренції й ніколи не повинні контролюватися втручанням законодавства" (Там само. С. 137). Дійшов висновку, що основні види доходів (прибуток і зарплата) можуть змінюватися лише в напрямі зворотної пропорції, оскільки "підвищення вартості праці неможливе без відповідного падіння прибутку... усе, що збільшує заробітну плату, неминуче зменшує прибуток" (Там само. С. 424). Стверджував, що стійкий ріст заробітної плати є не тільки надзвичайно складною проблемою, а економічною катастрофою, оскільки загрожує нагромадженню капіталу у зв'язку з падінням норми прибутку і наголошував на тому, що "прибуток має природну тенденцію знижуватися, бо із прогресом суспільства й багатства необхідна додаткова кількість предметів харчування виходить при витратах все більшої й більшої кількості праці" (Там само. С. 474)
Ф. Бастіа (1801-1850)	На засадах "концепції природного порядку", будучи автором ліберальної теорії "економічних гармоній" солідарних інтересів праці й капіталу Ф. Бастіа, сформулював "великий, дивний, необхідний і невблаганний", на його думку, економічний закон: "У міру того, як примножуються капітали, безумовна частка, що належить їм у загальному результаті виробництва, зростає, а частка відносна знижується; відносна ж частка праці постійно зростає, а тим більше зростає безумовно і її частка" (Бастіа, 2000. С.172). Саме із цього закону, "випливає гармонія інтересів робочих і тих, хто їх наймає". Ці відносини не мають антагонізмів оскільки вони солідарні. (Там само). Визначав ринкову економіку як царство економічної волі і гармонії взаємовигідного співробітництва різних класів. "Всі законні інтереси гармонійні. У цьому головна думка мого добутку". Джерело економічних гармоній Ф. Бастіа вбачав у вільній конкуренції й обміні, у процесі якого всі члени суспільства "змушені надавати один одному взаємні послуги й взаємну допомогу заради загальної мети". При цьому послугу капіталіста він вважав в тім, що під час авансування або позики капіталу відбувається утримання його як власника від споживання, що вимагає зусиль так само, як і будь-який процес праці. "Поступитися капіталом, означає позбавити себе бажаної вигоди, означає віддати її іншому, тобто надати йому послугу" (Там само. С. 269) Разом з тим він уважав, що "ховається щось схоже на вбивство в тій гарячковості, з якої робітничий клас піднімає іноді суспільний мир. Нехай же він усвідомлює, що капітал із самого початку працює на користь звільнення людей від поневолення, неосвіченості, бідності й деспотизму"(Там само. С. 206).

Фундатором центристського, або соціал-демократичного, напряму розвитку класичної політичної економії можна вважати класика англійської політичної економії А. Сміта (1723–1790).

Саме А. Сміт поклав початок формуванню теорії суспільного багатства й добробуту, що поширювався на всі верстви населення. Оцінка змісту наукових праць цього автора з позицій сучасного європейського і світового політичного життя дозволяє зробити висновок, що саме він і є першим в Європі науковцем, що став соціал-демократом.

Центральною проблемою економічної теорії А. Сміт уважав розвиток і зростання добробуту суспільства. Наголошував на тому, що "політична економія, що розглядається як сфера знання... ставить перед собою два різні завдання: по-перше, забезпечити народу високий дохід, або засоби існування, а точніше, забезпечити йому можливість добувати їх; по-друге, давати державі або суспільству дохід, достатній для суспільних потреб. Вона ставить собі мету забезпечення як народу, так і правителя" (Сміт, 2001. С. 505–506).

Вбачав багатство країни в матеріальних (фізичних) благах, визначав його джерелом людську працю, наголошуючи на пріоритетності сфери виробництва у господарському розвитку націй. "Річна праця кожного народу являє собою первісний фонд, що дає йому всі необхідні для існування й зручностей життя продукти, які він споживає протягом року й що завжди складаються або в безпосередніх продуктах цієї праці, або з того, що він одержує в обмін на ці продукти в інших народів" (Там само. С. 6).

Констатував, що поділ праці визначає співробітництво всіх для задоволення потреб кожного. Індивіди стають залежними один від іншого, суспільство перетворюється у своєрідний торгово-трудоий союз, що сприяє зростанню багатства й добробуту націй.

Аналізуючи перспективи нагромадження капіталу й економічного зростання, А. Сміт спирався на те, що розширене відтворення може здійснюватися безмежно й супроводжуватися пропорційним зростанням особистого споживання – основи добробуту населення.

Відзначаючи, що "щедрою оплатою праці є як неминучим наслідком, так і природним симптомом зростання національного багатства" (Там само. С. 171), він спирався на те, що нагромадження капіталу збільшує попит на робочу силу й приводить до зростання ціни праці. Однак підвищення останньої не перешкоджає процесу нарощування обсягів капіталів, оскільки зростає продуктивність праці робітників. Завдяки цьому витрати меншої кількості праці сприяють виробництву більшої кількості продукції, що у свою чергу збільшує вартість річного продукту, забезпечуючи подальше зростання реального багатства населення.

А. Сміт, розробив основи теорії кінцевого розподілу суспільного продукту між основними соціально-економічними класами. "Весь річний продукт землі й праці кожної країни, або, що те саме, вся ціна річного продукту природно розпадається ... на три частини – земельна рента, заробітна плата за працю й прибуток на капітал – і являє дохід трьох різних класів народу: тих, хто живе на ренту; тих, хто живе на заробітну платню; і тих, хто живе на прибуток з капіталу. Це – три головні, основні й первісні класи в кожному цивілізованому суспільстві, з доходу яких береться нарешті дохід будь-якого іншого класу" (Там само. С. 159).

Трактуючи заробітну плату як винагороду за працю, А. Сміт відрізняв її від доходу простого товаровиробника, відзначаючи, що наймані робітники одержують не повний продукт своєї праці, а лише частину вартості, яку їхня праця додає до вартості сирого матеріалу. Інша частина вартості являє прибуток власника капіталу. "Вартість, що робітники додають до вартості матеріалів, сама розпадається в цьому випадку на дві частини, одна з яких іде на сплату їхньої заробітної плати, а друга – на сплату прибутку їхнього підприємця на весь капітал, що його він авансував у вигляді матеріалів і заробленої платні" (Там само. С. 35).

Будучи першим з політекономів – ідеологом соціал-демократії, А. Сміт не залишався байдужим до існуючого стану поширення бідності серед працюючих мас. Так, аналізуючи фактори, що визначають рівень заробітної плати, він підкреслював недосконалість теорії прожиткового мінімуму і відстоював необ-

хідність його підвищення як доходу значної більшості членів суспільства, наголошуючи на тому, що все "...те, що веде до поліпшення умов існування більшості, аж ніяк не може бути визнане шкідливим для цілого. Жодне суспільство, поза сумнівом, не може процвітати й бути щасливим, якщо значна частина його членів бідна й нещасна. **До того ж проста справедливість вимагає, аби тільки люди, які годують, одягають і будують житло для цілого народу, одержували таку частку продуктів своєї власної праці, щоб самі могли мати пристойні їжу, одяг і житло** (Там само. С. 54).

Пов'язуючи зростання заробітної плати з економічним прогресом націй, А. Сміт закликав підприємців не боятися цієї тенденції, наголошуючи на тому, що коливання заробітної плати підкоряється стихійному ринковому механізму, здатному підтримувати її на нормальному рівні. Його науковою заслугою стало розмежування номінальної й реальної заробітної плати та аналіз факторів, що впливають на диференціацію останньої.

А. Сміт уважав, що "висока оплата праці є наслідком зростання багатств..., заохочує працьовитість, що, як і будь-яка інша людська властивість, розвивається відповідно до заохочення, що отримується людиною".

Перша спроба політико-економічної оцінки існуючого класово-антагоністичного ступеня економічної нерівності населення Європи була здійснена Г. Кінгом у роботі "Природні й політичні спостереження й висновки про положення й умови Англії" (1696). Центральну увагу автор приділив дослідженню питань визначення та реальної оцінки середніх доходів і витрат родин, що належать до різних соціальних класів. Оцінюючи сімейні й душеві норми видатків і отримуваних доходів, Г. Кінг, на засадах традиційної політико-економічної арифметики, прагнув з'ясувати справжні причини існування соціально-класової нерівності громадян у забезпеченні відтворювальних потреб їх життєдіяльності, насамперед це стосувалось працівників найманої фізичної праці.

Основоположником третього, політико-економічного напрямку, або ліворадикального підходу, безперечно, є К. Маркс (1818–1883). Цей висновок, можна зробити навіть із урахуванням того, що в період свого наукового становлення як філософа К. Маркс був активним прибічником теоретичних поглядів Гегеля (насамперед його сентенції божественної природи держави), а як теоретик політичної економії в молоді роки поділяв погляди Д. Рікардо на теорію мінімуму заробітної плати.

У процесі наукового становлення К. Маркс у роботі "Критика гегелівської філософії права" показав себе і як філософ-матеріаліст, і як послідовний діалектик, а надалі і як класик політичної економії, що розкрив глибинні таємниці капіталістичної експлуатації й відчуження праці у їхній системній взаємодії. При цьому він обґрунтував наукову теорію додаткової вартості, за що апологети першого політико-ідеологічного напрямку політичної економії його постійно та абсолютно не аргументовано критикують. Давши узагальнюючу характеристику капіталістичного суспільства як "царства" відчуження, К. Маркс остаточно порвав з буржуазною політичною економією, що апологетично базувалась на розумінні феномену відчуження праці як природно-нормального стану гармонії відносин у суспільстві й економіці.

Неупереджений науковий аналіз дозволяє стверджувати, що на цей час саме марксистська гілка класичної політичної економії дійсно має у своєму розпорядженні логічну цілісну наукову теорію, що методологічно ґрунтовно розкриває глибинну сутність системи бінарного взаємозв'язку й взаємозалежності відносин відчуження й експлуатації праці. При цьому

слід наголосити, що до завершеного розуміння цілісно-системної сутності цього взаємозв'язку К. Маркс ішов поступово, творчо осмислюючи і розвиваючи власні теоретичні погляди протягом усього наукового життя.

Початок цьому шляху було покладено розробкою концептуальних основ теорії відчуження праці в "Економіко-філософських рукописах 1844 р."

Універсальність категорії відчуження у К. Маркса має інше змістовне наповнення ніж у Гегеля, оскільки іншим у нього є і сам предмет дослідження. Він досліджує не "життя" ідеї, не загальну схему світового розвитку, а соціальне життя, передусім в політико-економічному розрізі і стверджує: "Зв'язок політичної економії з державою, правом, мораллю, громадським життям та ін. існує лише остільки, оскільки цих предметів *ex professo* торкається сама політична економія" (Маркс, 1955. С. 43).

У дослідженнях капіталістичного способу виробництва К. Маркс прагне пояснити за допомогою відчуження приватну власність – основний політико-економічний факт його сучасної дійсності, а у подальшому за допомогою цих двох факторів (відчуження праці і приватної власності) він поглиблює сутнісно-змістовне розуміння інших економічних категорій і при цьому зазначає, що "в кожній з категорій, наприклад торгівлі, ... конкуренції, капіталі, грошах, ми знайдемо лише те чи інше визначення і розгорнутий вираз цих первинних основ" (Там само. С. 98).

Починаючи з дослідження капіталу як відношення приватної власності, К. Маркс виявив коріння приватної власності у відчуженні праці, а також вичленював відчуження праці у вихідне відношення, що породжує у своєму русі приватну власність (Там само. С. 106–108, 113). При цьому він виділяє відчужуваний вплив на працю трьох основних факторів: нагромадження капіталів, розділення праці і підвищення заробітної плати. "У міру розвитку ... розділення праці, з одного боку, і нагромадження капіталів – з іншого, робітник у дедалі більшій мірі попадає у повну залежність від праці, і при тому від визначеної досить односторонньої, машиноподібної роботи. Поряд з духовним і фізичним його приниженням до ролі машини, перетворенням людини в абстрактну діяльність і в шлунок, він попадає у дедалі більшу залежність від усіх коливань ринкової ціни, від застосування капіталів і примхи багатіїв" (Там само. С. 50).

Розглядаючи суб'єкта-власника праці К. Маркс зазначає: "Зовнішній характер праці проявляється для робітника у тому, що ця праця належить не йому, а іншому, і сам він у процесі праці належить не собі, а іншому". Таким чином, чужа власність на працю логічно виводиться із зовнішнього характеру праці для самого робітника, тобто відділення праці від робітника, обумовлюється відчуженням робітника від процесу праці. Характерно, що відділення праці від індивіда у чужу власність на цьому етапі аналізу К. Маркс ще не розглядає конкретно-історично – у формах власності. Тому і той "інший", на чий користь відчужується праця, не визначається ним як конкретно-історичний суб'єкт, а саме – капіталіст.

На цьому етапі дослідження під поняттям "відчуження праці" (і продукту) К. Маркс поєднує такі процеси: 1) відділення від виробника його власної праці (продукту), втрата приналежності, а саме, "його пра-

ця стає предметом...набуває зовнішнього існування" (Там само. С. 88); 2) "опредметнення виступає як втрата предмета", тобто підпорядкування робітника відокремленій праці (продукту), попадання у кабалу до них (Там само); 3) впливаючи із цього відділення і підкорення, відбувається деформація особистості робітника, спотворення її розвитку, оскільки робітник у процесі праці "не утверджує себе, а заперечує, почуває себе нещасним, не розвиває вільно свою фізичну і духовну енергію, а виснажує свою фізичну природу і руйнує свої духовні сили" (Там само. С. 90); 4) відчуження відношення робітника до своєї праці (виробленого ним продукту), "робітник відноситься до продукту своєї праці як до чужого предмету" (Там само. С. 88); 5) наслідки відчуженого відношення робітника до праці (продукту) позначаються на діяльності, її стимулах та результатах, "як тільки припиняться фізичний або інший примус до праці, від праці тікають як від чуми" (Там само. С. 91).

Із аналізу відчуження праці К. Маркс робить висновок: "Діяльність робітника не є його самодіяльністю (Там само. С. 92. 124). Відчуженню протистоїть свобода, а відчуженню праці – вільна діяльність, самодіяльність.

Проведене узагальнення наукової логіки дослідження в "Економіко-філософських рукописах 1844 р." дозволяє виділити розроблену К. Марксом і достатньо диференційовану ієрархію основних існуючих у суспільстві форм відчуження:

1) **економічне** – відчуження від власності на засоби виробництва, від виробничого процесу і від продукту праці;

2) **соціальне** – відчуження від родової сутності, людини від людини (у т.ч. робітника від робітника й робітника від непрацюючої особи);

3) **політичне** – відчуження держави від народу, домінування державного бюрократизму;

4) **у свідомості** – релігійне відчуження, буржуазна політична економія, а також товарно-грошовий фетишизм (як однієї з форм відчуження свідомості).

Аналіз змісту цього економіко-філософського твору К. Маркса дозволяє стверджувати, що саме ця наукова робота є першою базовою теоретичною ланкою марксистської теорії відчуження, з якої у подальшому набула якісного розвитку марксистська політична економія – методологічна база розвитку третього ідеологічного напрямку розвитку класичної політичної економії. Підтвердженням цього є подальший шлях еволюційного наукового становлення К. Маркса як теоретика класичної політекономії. Саме в економіко-філософських дослідженнях він показав себе як учений-гуманіст, що поставив людину праці у центр фундаментальних теоретичних досліджень. Він поставив перед собою основну мету – вказати найманим робітникам найбільш дієвий, на його погляд, спосіб виходу із системи антигуманних відносин капіталістичного відчуження і експлуатації. Вихідною умовою розвитку теоретичних засад політекономії для нього стала потреба пізнання іманентних законів і внутрішніх антагоністичних суперечностей капіталістичної суспільно-економічної формації.

У подальших наукових працях [зокрема, "Економічних рукописах 1857–1859 рр."; рукописів 1861–1863 рр. (включаючи "Теорії додатко-

вої вартості"; рукопис "Глава шоста. Результати безпосереднього процесу виробництва (1863–1864)" К. Маркса цікавить відчуження праці, що визначається характером відділення власності від праці, і проявляється в такому потрібному відділенні.

<i>Відділення від умов праці</i>	Речові умови праці панують над робітником, над злидненою суб'єктивністю живої робочої сили (Маркс, 1955. Т. 46. Ч. I. С. 444). К. Маркс вибудовує ланцюг проявів "панування", що характеризують відчуження робітника від умов праці (засобів виробництва): панування праці взагалі над конкретною працею – панування мінової вартості над споживчою вартістю – панування мінової вартості, грошей над робочою силою, над особистістю найманого працівника – панування капіталу над працею – панування капіталіста над робітником (Там само. С. 440, 442, 451)
<i>Відділення від продукту праці</i>	К. Маркс розглядає специфічно буржуазну форму відчуження від продукту, обумовленого товарним характером виробництва (Там само. С. 442, 451). Влада капіталу, виробництво товарів заздалегідь як чужої власності, що відрізняється від передачі товару в чужу власність при простому товарному виробництві, визначають капіталістичне відчуження від продукту
<i>Відділення від праці як діяльності</i>	К. Маркс відзначає: "Робоча сила ставиться до праці як до чужого, як до примусової праці. Її власна праця є для неї далеким... у капіталістичному виробництві ... за своїм змістом, за керуванням ним, за своєю суспільною формою" (Там само. С. 97)

Таким чином, К. Маркс виділяє три складники відчуження робітника від процесу праці: зміст праці, суспільна форма праці, можливість управління працею.

Системи відчуження та експлуатації визначають існуючі механізми примусу до праці, які можуть бути або позаекономічними (у докапіталістичних суспільно-економічних формаціях), або економічним – у капіталістичній формації. І хоча ці системи варіюються від формації до формації, але таким чином, що їх основа залишається незмінною за своєю іманентною сутністю – примусити людину працювати на власника засобів виробництва заради далекого від особистих інтересів робітника кінцевих результату його трудової діяльності.

Капіталістична форма відчуження, як специфічне відношення, що існує в умовах товарного виробництва, для свого визначення вимагає додаткових умов. До такої найважливішої умови можна віднести формальне і реальне підкорення праці капіталу. Капітал – ставши пануючою над усіма силою буржуазного суспільства поширює це панування передусім на клас найманих працівників

Продаж робочої сили, існування найманої праці породжують відчуження праці при капіталізмі. В рукописах 1857–1859 рр. К. Маркс доводить, що робітники продають капіталістам не працю, а робочу силу. Розуміння цього дозволяє йому відділити відчуження праці від експлуатації та побачити їхню системно-бінарну єдність. **В системі підкорення праці капіталу відношення експлуатації виступають, з одного боку, як об'єктивна умова існування відносин відчуження праці, а з іншого – як дійсний прояв відносин відчуження.** Тобто сам процес підкорення праці капіталу створює як умови, так і специфічну форму

капіталістичного відчуження праці: "Робітник повинен зубожіти, оскільки творча сила його праці тепер протистоїть йому як сила капіталу, як чужа сила. Робітник відчуває від себе працю як силу, що виробляє багатство; капітал привласнює собі працю як такого роду продуктивну силу.... Таким чином, стосовно робітника продуктивність його праці стає чужою силою, як і взагалі його праця" (Там само. С. 260).

В основній фундаментальній праці, якою є "Капітал", К. Маркс довів, що матеріальні умови і насамперед нетрудова, капіталістична приватна власність на засоби виробництва перетворюються у засіб висмоктання чужої праці. У результаті не робітник, "споживає їх як речовинні елементи своєї продуктивної діяльності, а вони споживають його як фермент їх власного життєвого процесу" (Маркс, 1955. С. 320).

Досліджуючи найману працю як єдине джерело додаткової вартості, К. Маркс не лише розкриває її найбільш глибинну сутність – загальну залежність від капіталу – від існуючої системи буржуазних виробничих відносин, а й також доводить, що саме в умовах капіталістичного ринкового виробництва "робоча сила" людини, що працює за наймом, набуває специфічної товарної форми. Тобто трудовий потенціал окремо взятого робітника перетворюється на специфічний товар – "робоча сила" – за умов, коли система відносини щодо оцінки його вартості має обмінно-товарний характер, що стає можливим лише в умовах розвинутого, тобто капіталістичного ринку.

"Під робочою силою, або здатністю до праці, ми розуміємо сукупність фізичних і духовних здібностей, якими наділений організм живої особистості людини, і які пускаються нею в дію щоразу, коли вона виробляє будь-яку споживчу вартість" (Маркс, 1955. С. 178).

Для продажу товару "робоча сила" необхідні дві суспільно-історичні умови: *по-перше*, власник робочої сили має бути особисто юридично вільним, тобто мати право на свій розсуд розпоряджатися власним трудовим потенціалом; *по-друге*, він також має бути "вільним" від власності на засоби виробництва, або бути позбавленим будь-яких інших джерел забезпечення свого існування, що економічно примушує його продавати той єдиний товар, що є його приватною власністю – особистий трудовий потенціал, який лише в умовах капіталістичних виробничих відносин на ринку праці трансформується в особливий товар – "робочу силу".

Як будь-який інший товар "робоча сила" має *вартість* (що визначається витратами на її відтворення, і *споживчу вартість* (що полягає у здатності цього специфічного товару в процесі його виробничого споживання створювати для власника капіталу додаткову вартість).

К. Маркс виділив три характерні ознаки споживчої вартості товару "робоча сила", і які не можуть до цього часу спростувати, а тому воліють просто не помічати "найбільш кваліфіковані" апологети інтересів капіталу:

перша – "робочу силу" неможливо зберігати про запас, оскільки без постійної реалізації в процесі праці трудового потенціалу найманого працівника, а саме, його конкретних знань, умінь, трудових звичок і виробничого досвіду відбувається дискваліфікація трудового потенціалу, і чим вищим є його якісний рівень тим більшими є його сукупні втрати, які найбільше проявляються в умовах вимушеного безробіття;

друга полягає в тому, що "робоча сила" повинна невинно продаватись щодоби, щотижня, щомісяця й щорічно, інакше її власник та члени родини, які знаходяться на його утриманні неминуче загинуть від голоду й холоду, не маючи інших джерел існування;

третя – найманий працівник завжди авансує власника реально капіталу, тобто він надає у своєрідний безпроцентний кредит особистий трудовий потенціал, яким є "робоча сила" – той єдиний товар, що належить йому на правах приватної власності, оскільки в процесі ринкової реалізації він продає право роботодавцю на її споживання у виробничому процесі раніше, ніж власник капіталу як покупець сплатить за неї ринкову ціну.

Умови продажу "робочої сили" диктує власник реального капіталу (тобто власник засобів виробництва, природних і фінансових ресурсів). Він як покупець визначає попит в умовах конкретної пропозиції і вирішує – купувати йому чи ні товар "робочу силу" за ціною, що склалась на ринку праці. Як правило, ця ціна постійно відхиляється вниз від її реальної вартості, тобто у відносинах праці й капіталу завжди присутня експлуаторська дискримінація найманих працівників як свідчення нееквівалентного характеру відносин обміну на ринку праці.

Системна проблематика дослідження політекономії капіталу деталізується К. Марксом на конкретному рівні капіталістичних виробничих відносин, насамперед, це стосується розгляду, з *одного боку*, конкретних форм капіталу (постійного і змінного, основного і оборотного, реального і фіктивного), його органічної будови, прибутку та його норми, норми нагромадження та ін., а з *іншого* – конкретних категорій політекономії праці, таких як робоча сила, необхідний і додатковий продукт, заробітна плата, редукція праці, норма експлуатації (норма додаткової вартості), оцінка й динаміка рівня нееквівалентності відносин обміну, що виникають на ринку купівлі-продажу робочої сили тощо.

"Політична економія капіталу" у своїй безсуб'єктності розкриває сутність капіталізму (дозволяє обґрунтувати закон додаткової вартості) і, отже, здатна виконувати свої гносеологічні й прогностичні функції. Категорія ж відчуження, будучи суб'єктивною, не є специфічною категорією "політичної економії капіталу", а являє собою одну з основних категорій – "політичної економії праці". Тому у вченні про капітал відчуження досліджується лише остільки, оскільки це вимагає обґрунтування теорії додаткової вартості.

Формування теорії додаткової вартості "вимагало" від автора включення до аналізу не власне відчуження як суб'єктивного відношення, а лише об'єктивні умови, що визначають характер сутнісного змісту відчуження: відділення від працівника умов і результатів його праці й перетворення їх у чужу власність, тобто відчуження як форму привласнення-присвоєння. Разом із цим, як у підготовчих рукописах, так і в самому "Капіталі", К. Маркс торкається й суб'єктивного відношення відчуження, але робить це лише фрагментарно, оскільки власне відчуження перебуває поза рамками безпосереднього предмету його досліджень, поза "політичної економії капіталу". Застосування нового рівня методології наукового аналізу відносин відчуження дозволило К. Марксу розкрити сутність двоїстого характеру праці, здійснити подальший розвиток теорії вартості, а також обґрунтувати економічні засади теорії додаткової вартості. При цьому він не лише конкретизував причини відчуження в умовах капіталістичного товарного виробництва,

а й розкрив специфічні особливості капіталістичного поділу праці заснованого на обміні, на двоїстому характері як самої праці, так і власності товару.

Підсумовуючи, наведений ретроспективний аналіз дозволяє стверджувати, що на сьогодні саме марксистська гілка класичної політичної економії сформувала надійні теоретико-методологічні підвалини наукового розуміння глибинної сутності існування системи відносин відчуження та експлуатації праці в сучасних умовах розвитку капіталістичної суспільно-економічної формації.

**Характерні особливості сучасного періоду,
що мають враховуватись у науковому розвитку
політекономії відчуження та експлуатації праці**

Ретроспекція наукових здобутків доводить, що теорія відчуження й експлуатації праці в класичній політичній економії має самостійне значення. Це, насамперед, пов'язано із тим, що вона базується на теоретичних засадах як політекономії капіталу, так і політекономії праці. Специфіка цього важливого розділу політичної економії полягає в дослідженні не лише відокремлених проявів відчуження та експлуатації праці капіталом, а, насамперед, в аналізі причинно-наслідкових зв'язків їх системно-результуючої взаємодії. При цьому обов'язково необхідно не лише дати розгорнуту характеристику широкого кола сучасних явищ та процесів, в основі яких лежать як відносини, що визначають глибинні процеси, що пов'язані із відторгненням найманих працівника від умов і кінцевих результатів асоційованої і персоніфікованої праці, так і систему відносин підпорядкування тій економіко-політичній силі, яка для трудящих є антагоністично-ворожою, інтереси якої поширюються на реалізацію прагнення максимального відторгнення у робочу силу не лише додаткового, а й також частини необхідного продукту, нагально необхідно для задоволення потреб її розширеного відтворення.

У контексті дослідження сучасного стану і характерних особливостей проявів відчуження та експлуатації праці, а також для оцінки їх системного впливу на розвиток суспільства насамперед необхідно з'ясувати причини, які вплинули на те, що політична економія після К. Маркса по суті повністю "відвернулася" від дослідження аналізу особливостей зазначених феноменів у нових соціально-економічних умовах. Це потребує розгляду цього питання у двох площинах: з *одного боку*, з'ясувати характерні особливості сучасного етапу розвитку економічної науки в країнах цивілізованого капіталізму; з *іншого* – розкрити особливості цього процесу на вітчизняних теренах.

На сьогодні вітчизняній економічній науці вкрай важливо подолати аномальні спотворення базового категоріального апарату політичної економії. Цей процес здійснила у рекордні строки за період "перебудови" і "ринкової трансформації" 80-х років минулого сторіччя підконтрольна партійній номенклатурі ринково-ліберально налаштована радянська "науково-академічна" верхівка СРСР, очолювана Л. Абалкіним. Саме за її активною подачею було "науково освячено" підміна сутнісного змісту важливіших категорій політичної економії: "капіталістичний спосіб виробництва" був названий "ринковою економікою"; а процес "денаціоналізації" загальнонародної власності – процесом "роздержав-

лення" і "приватизації"; "капіталіст", експлуататор найманої праці почав називатись "підприємцем-роботодавцем".

Відносно підміни сутнісного змісту категорії "капіталістичний спосіб виробництва" на категорію "ринкова економіка", то тут необхідно зазначити, що у глобальному масштабі капіталістичний спосіб виробництва, та іманентні йому феномени експлуатації та відчуження праці як існували, так і продовжують існувати до цього часу. З цього приводу варто навести думку відомого економіста, колишнього голови Федеральної резервної системи США А. Гринспена. Цей відомий вчений не лише не заперечує існування капіталізму, а й навіть наводить власну класифікацію його існуючих видів.

Поряд із "ринковим капіталізмом" (Гринспен, 2010. С. 252–256, 261–263) він виділяє ще два його види: 1) "ковбойський капіталізм", саме так "багато європейців презирливо називають економічний режим США", якому властиві "висококонкурентні вільні ринки, що сприймаються як дещо одержиме матеріалізмом і позбавлене значущих культурних цінностей" (Там само. С. 272); 2) "кумівський капіталізм" – "коли державні лідери рутинно надають допомогу окремим підприємцям і компаніям, даруючи їм привілеї в обмін на політичну підтримку" (Там само. С. 269–270).

Перебіг подій у XX сторіччі, і насамперед ті зміни, що відбулись у його другій половині, безумовно, доводять необхідність визнання того факту, що певні позитивні зміни у ставленні до людини праці тісно пов'язані зі змінами умов, явищ і процесів сучасної капіталістичної економіки. У країнах цивілізованого капіталізму істотно були змінені форми відносин між основними суб'єктами суспільного виробництва, а також загальна соціальна структура цих зв'язків. Під впливом боротьби трудящих за свої економічні права були сформовані регулятивні механізми, що певним чином приборкали колишню печерну експлуатацію.

Загальна демократизація громадського життя призвели до виникнення і розвитку гнучкого і контрольованого громадянським суспільством диференційовано-прогресивного податкового механізму перерозподілу суспільного продукту. У цих умовах держава почала виступати вже не тільки органом волі сукупного капіталіста, а й активним реалізатором інтересів (тією чи іншою мірою) всіх соціальних верств і класів суспільства, виступила гарантом забезпечення гнучкого консенсусу різних суспільних інтересів.

Серед нових тенденцій і процесів також можна виділити такі.

Перше, сучасна науково-технічна революція сприяла зростанню потреб виробництва у кадрах вищої й найвищої кваліфікації. Це об'єктивно пов'язано зі змінами вимог, які висуває сучасне виробництво (як матеріальне, так і нематеріальне) до професійних здібностей людини, що реалізуються у процесі висококваліфікованої, творчої праці. Зростання впливу людського фактора на розвиток виробництва пов'язане, насамперед, із тим, що сучасна наймана робоча сила забезпечує виробничий запуск дедалі більшої маси авансованого та інвестованого капіталу.

Друге, зміна потреб працівників найманої праці, зокрема, у країнах цивілізованого капіталізму, привела до того, що якісні особливості класових розбіжностей, вже не обмежуються боротьбою найманих

працівників лише за "шматок хліба". Серед потреб найманої праці домінуючим чином зростає питома вага задоволення тих потреб життєдіяльності, які мають забезпечити якісне відтворення не лише трудового потенціалу, а й потреб всебічного й гармонійного розвитку як власної особистості, так і членів родини, які перебувають на утриманні.

Третє, динамічний розвиток продуктивних сил в сучасних умовах супроводжується значним скороченням частки фізичної праці й збільшенням частки розумової, або інтелектуально-творчої праці. Ця тенденція особливо простежується в галузях і сферах застосування новітніх наукових відкриттів і технологій: ядерних, космічних, цифрових, штучного інтелекту і робототехніки, біотехнологій та ін.

Четверте, характерна тенденція сучасності полягає в тому, що вже наприкінці ХХ сторіччя прогрес творчого змісту праці створив ряд передумов підриву реального підпорядкування праці капіталу.

Поряд із зазначеним, у практиці країн цивілізованого капіталізму спостерігаються і зворотні процеси. Насамперед, це пов'язано з тим, що в умовах, які склались перед корпоративно-монополістичним капіталом, постало завдання видозмінити свою гегемонію таким чином, щоб безпосередньо сама технологія процесу діяльності, що лежить в основі його функціонування, дозволяла б абсолютно підкорити собі людини-творця.

Це у свою чергу пов'язане з процесом привласнення капіталом науки. Як і всяка справжня наука, незаангажована гілка класичної політичної економії виходить із діалектичного детермінізму, з поглибленого розуміння дії реальних законів і суперечностей. І тому приходиться до правильного висновку, що наука (науковий пошук, який здійснює творча особистість) є таким само об'єктом відчуження й експлуатації при капіталізмі, як і сама наймана праця. Це підтверджує справедливості висновку К. Маркса: "Наука взагалі "нічого" не коштує капіталістові, що анітрошки не перешкоджає йому експлуатувати її. Капітал привласнює "чужу" науку, як він привласнює чужу працю" (Маркс, 1955. С. 398).

Будучи для сучасного корпоративно-монополістичного капіталу об'єктом експлуатації, наука й сучасні знання самі по собі аж ніяк не можуть виступати в ролі "визволителів" суспільства від експлуатації людини людиною. Навпаки, власники сучасного корпоративно-монополістичного капіталу відчужують і привласнюють науку за тими самими законами, за якими здійснюється капіталістичне застосування машин. Втім, машина сама по собі і є носієм матеріалізованих у засоби виробництва наукових знань. *Тому не може бути капіталістичного застосування машин і некапіталістичного застосування наукових знань.* Напроти, закон капіталістичного привласнення вимагає комерціалізації науки й знань, тобто форсованого перетворення їх в елемент капіталу. Не знання підкоряють собі капітал, а капітал підкоряє собі знання і їхніх творців та носіїв.

Хоча набуття інтелектуально-висококваліфікованою працею масового характеру є провідною тенденцією сьогодення, але ця тенденція ніяким чином не свідчить про припинення капіталізму, а є лише вагомою ознакою його сходження на більш високу, державно-корпоративну (державно-монополістичну) стадію свого розвитку.

Також не можна погодитися із досить поширеним твердженням, що "якщо в індустріальній економіці пріоритет був у машин, і при цьо-

му виникла проблема відчуження людини від результатів його праці, то в інформаційній економіці високоінтелектуальна розумова праця повернула людину на лідерські позиції у трудовому процесі і зняла тим самим проблему відчуження (Алатова, 2005). Проте на думку В. Шедякова, яку слід підтримати, *"по-перше*, проблема відчуження людини виникла істотно раніше індустріальної економіки й пріоритету машин у виробництві, *по-друге*, в інформаційній економіці відчуження не знімається, а тільки структурно перебудовується (трансформуються головні і другорядні та народжуються нові різновиди й т.п.) (Шедяков, 2023). Цей же науковець також цілком справедливо зазначає, що *"перспективи подальших наукових досліджень у цьому напрямі, .., пов'язані насамперед з характеристикою особливостей подолання соціально-економічних умов відчуженого стану у сфері наукомісткої діяльності як ядра економіки знань, що зараз формується в глобальних масштабах (Там само. С.55)*

В контексті полярно протилежних підходів наведеної наукової дискусії можна виділити чотири найбільш важливих чинники підпорядкування творчої, висококваліфікованої праці економічним інтересам сучасного корпоративно-монополістичного капіталу.

1. Абсолютна монополізація корпоративним капіталом *"засобів виробництва"*, що необхідні для реалізації задумів творчо-наукової діяльності. При цьому розвиток приватної власності на ноу-хау й інші культурні цінності призводить до своєрідного *"обгороджування"* капіталом культурних просторів, доступ до яких стає можливим для працівника-творця виключно за умови його безпосереднього і цілковитого *"добровільно-примусового"* підпорядкування корпоративному роботодавцю. Це відбувається, скажімо, при влаштуванні на роботу у фірму і отриманні при цьому можливості працювати на дефіцитному, складному і дорогому науково-технічному устаткуванні, та лабораторно-виробничому обладнанні, або у разі, коли фахівцю надається можливість доступу як до закритих баз, так і до величезних масивів інформаційно-фахових даних і т.п. за умови виконання зобов'язання нерозголошення внутрішніх корпоративних таємниць.

2. Як наслідок першого чинника, виникає ірраціональний по своїй суті феномен власності монополістичних корпорацій на відчуження кінцевих результатів висококваліфікованої творчої діяльності (культурну цінність), а також на нові потенційні спроможності працівника-творця, які перебувають в *"прокрустовому ложі"* панування над ним однобічних та жорстких зобов'язань щодо виконання умов довгострокових контрактів із роботодавцем.

3. *"Селекція"* і *"відтворення"* здібностей творчих особистостей також монополізується корпоративним капіталом, що контролює найбільш високоякісні та престижні навчальні заклади й центри перепідготовки кадрів (відомі феномени зрощування елітних університетів з найбільшими корпораціями й перетворення перших – таких, наприклад, як Гарвард у США в особливі ТНК).

4. Сучасний капітал доводить до досконалості характерні для будь-яких суспільств епохи відчуження (від азіатської деспотії до *"реального соціалізму"* і державно-корпоративного капіталізму) механізми

підпорядкування, інтелектуальної еліти націй особистій пануючій у суспільстві соціально-економічній силі. Підпорядкування найманих працівників творчих видів діяльності корпоративно-монополістичному капіталу відкриває перед ним фактично безмежні перспективи посилення рівня експлуатації й підвищення меж привласнення додаткової вартості і продукту особливого роду.

Творча праця спроможна створювати цінності, ринкова вартість яких із часом може виявитись нескінченно великою. Так, приватизувавши, скажімо, розроблений геніальним фахівцем унікальний рецепт ліків, що дозволять врятувати пацієнта від смертельної хвороби, монополістична корпорація, що уклала із цим творцем контракт, отримує можливість одержати у своє повне розпорядження джерело нескінченного зростання її багатства, абсолютно непорівнянне із тим "трудовим" доходом, що може одержати безпосередній творець-винахідник, навіть якщо врахувати всі отримані ним преміальні доплати й заохочувальні бонуси.

Поряд із тим практика свідчить, що з'єднання процесів нового реального підпорядкування не тільки праці, але й самої людини капіталу з використанням новітніх механізмів формального підпорядкування створює передумови для зрощування еліти корпоративного капіталу й еліти новаторів-професіоналів. При цьому створюється специфічний мультиплікативний ефект посилення влади капіталу, що використовує також синергетичний ефект збільшення влади сучасного корпоративного капіталу за рахунок стимулювання й кінцевого привласнення інтелектуальних досягнень творців. У минулому аналогічним явищем був підкуп капіталом верхівки (тобто найбільш кваліфікованої й майстерної частини) робітничого класу.

Цілком природно – гегемонія капіталу призводить до того, що прогрес творчої діяльності і її матеріальних факторів іде в руслі розвитку сучасних конгломератних форм корпоративно-монополістичного капіталу. Тобто творча діяльність переважно каналізує в особистий прогрес й економічний успіх вузьких фахівців, які працюють у творчих асоціаціях на замовлення фінансового капіталу, ВПК, центрів масової культури тощо, а культурні цінності, створені інтелектуалами, трансформуються у форму інформаційних товарів, що є об'єктом приватної власності сучасних транснаціональних і глобальних корпорацій. При цьому необхідно підкреслити, що поруч із процесом підпорядкування інтересам капіталу творчих можливостей висококваліфікованих найманих працівників у сучасному світі існують і паростки інших, заснованих на використанні (хоча б частково) праці, яка здійснюється у формі вільної організації творчої діяльності. Останнє може відбуватися, наприклад, у рамках суспільних фондів, незалежних творчих колективів, почасти — державних вишів і дослідницьких центрів, та реалізуватись у формі "добровільної праці" тощо.

У результаті проведеного аналізу можна стверджувати, що *пізній державно-монополістичний капіталізм не тільки поглиблює антагоністичну суперечність між працею й капіталом, а й народжує нову антагоністичну суперечність – між творчою людською особистістю й корпоративно-монополістичним капіталом*. Тобто до антагоністичної суперечності між суспільними (за своєю технологічною природою) засо-

ISSN 1811-3141. Економічна теорія. 2019. № 3

бами виробництва й приватнокапіталістичною формою привласнення додається ще одна суперечність. Вона виникає в системі відносин, з *одного боку*, між зростаючим потенціалом вільної творчої діяльності висококваліфікованих працівників, що нагально вимагають повноцінного задоволення об'єктивно зростаючих особистих потреб забезпечення всебічного й гармонійного розвитку, а з *іншого* – прагненням власників корпоративно-монополістичного капіталу до необмеженої максимізації прибутку за будь-яку ціну. Тобто суперечність, що виникає між людиною (як родовою й суспільною істотою) і глобальною гегемонією фінансово-корпоративного капіталу, що прагне шляхом експлуатації підкорити собі потенціальні творчі можливості робочої сили найвищого кваліфікаційного рівня та на свою користь відчужити у цієї особистості кінцеві результати її праці.

Про гостроту цих суперечностей свідчить існуюча прірва між доходами праці і капіталу. Так, на сьогодні у світі за обсягами особистого капіталу налічується більше десяти мільйонів мільйонерів, мультимільйонерів, мільярдерів і мультимільярдерів. Більше мільйона з них є громадянами США. Загальна сума капіталу, що перебуває у власності цих осіб, оцінюється від 50 до 100 трильйонів дол. США. При цьому не може не вражати маргінальне розмежування, що спостерігається на полюсах статків різних верств населення Землі, оскільки, за оцінками, на сьогодні 255 тисяч світових багатіїв володіють капіталом і майновим багатством, що перевищує майнові обсяги власності і доходи 5 мільярдів населення планети. *За оцінками закордонних фахівців, в Україні 10% населення отримує 40% доходів кінцевого споживання, з яких 90% є тіньовими, а 40% населення отримують лише 10% доходів, з яких лише 10% є тіньовими* (Blandinierts, 1999. С. 38)

Водночас два полюси цієї суперечності взаємозалежні, діалектично єдині: капітал у країнах цивілізованого капіталізму для свого подальшого прогресу вимушений розвивати творчий потенціал людини найманої праці. Проте цей розвиток, у свою чергу, в сучасному світі відчуження може протікати тільки в перетвореній формі капіталу й за допомогою відносин його гегемонії і поступатись цим "правом сильного" капітал може лише тією мірою, якою людству, громадянському суспільству окремих країн певним чином вдається домогтись (хоча б в окремих "оазах" і хоча б частково) звільнення праці від надмірних проявів її експлуатації, незважаючи на всі сучасні форми, які її завуальовують.

Разом із зазначеним, з порядку денного не слід знімати і низку інших новітніх тенденцій і особливостей сучасних умов, тенденцій та процесів відчуження та експлуатації праці. Передусім це стосується процесу невпинного посилення наступу корпоративно-монополістичного капіталу на економічні права найманої праці, що спостерігається протягом останніх тридцяти років.

У країнах розвинутої європейської "демократії" можна спостерігати процеси активного й неприхованого наступу капіталу на гарантовані до цього часу права найманих працівників. Цей процес переважно здійснюється через радикальну зміну законодавства під гаслом проведення реформ. Зокрема, це стосується прийняття нових трудових кодексів (Іспанія, Італія, Франція й ін.), а також перенесення тягаря пода-

ткового навантаження на трудящі верстви населення. Зазначене відбувається навіть, незважаючи на численні протести й масові маніфестації трудящих, на кшталт потужних протестних виступів "жовтих" жилетів у Франції, що розпочались з кінця 2018 року.

Негативні зміни, що відбулись в царині відносин праці і капіталу, найбільше повно і яскраво можуть бути проілюстровані нижче наведеними прикладами.

Перше, сьогодні в більшості країн цивілізованого капіталізму почала різко підніматися планка віку виходу на пенсію. Наприклад, відповідно до прийнятого Бундестагом ще у березні 2007 року закону, у ФРН наймані працівники, які народилися після 1963 р., одержать право на пенсійне забезпечення при досягненні ними 67 років, а народжені в 1970 р. підуть на пенсію вже у 70 років. При цьому слід наголосити, що "важливе досягнення гендерної рівності" у цій країні полягає у тому, що зазначені терміни виходу на пенсію повною мірою стосуються також і жіночої частини працюючого населення. До того ж можна лише здогадуватись, як у такому похилому віці наймані працівники будуть конкурувати із молодими фахівцями за робочі місця на ринку праці.

Друге, незважаючи на збільшення пенсійного віку, у багатьох країнах розвиненого капіталізму відбувається ліквідація існуючих гарантій зайнятості для працівників, які досягли 40-літнього віку. Тобто того вікового цензу, коли конкурувати на ринку праці стає дедалі складніше, внаслідок передчасного зношування трудового потенціалу, що зумовлено жорсткими умовами підвищення інтенсивності праці (шляхом не лише застосування наукової системи "вижимання поту", а й екстремального перевантаження нервових і розумових можливостей людини праці).

Третє, розпочався активний "наступ" капіталу на тривалість робочого дня й робочого тижня, оскільки починаючи з 1980-х років він становив 38 годин у Німеччині й Бельгії, 37 – у Великобританії, а у Франції дорівнював 35 годинам. Так, наприклад, у Франції в 2007 р., всупереч протестів профспілок, парламент дозволив роботодавцям подовжувати робочий тиждень. На сьогодні, за даними МАРНОТРАТ, понад 50 годин на добу трудяться: у Японії – 28,1% всіх найманих працівників, у Новій Зеландії – 21,3%, в Австралії й США – 20,0%, у Великобританії більше 15,5% найманих.

Литва, законодавчо закріпила 48 годин щотижневої обов'язкової праці, а за підвищення тривалості праці до 60 годин "єдиним фронтом" виступають Уряд і роботодавці цієї країни.

Всесвітній банк ще в 2007 році озвучив прагнення капіталу встановити 66-годинний робочий тиждень, як бажаний для країн, які сподіваються на інвестиції. І це незважаючи на те, що за даними медицини за такого робочого тижня імунітет працівників найманої праці може знизитися приблизно втричі, а можливість серцево-судинних захворювань різко зростає, не кажучи про нервово-психологічне перевантаження, що викликає важкі нервові депресії та передчасно руйнує трудовий потенціал працівників.

Враховуючи наведені факти загальної тенденції, цілком обґрунтовано можна констатувати, що у стосунках праці і капіталу існуюче до цього часу головне досягнення трудящих початку ХХ століття – 40-годинний робочий тиждень на сьогодні стає недозволеною розкішшю. Відповідно до неофіційних досліджень, у багатьох країнах, і в тому числі США, в умовах трудового перенавантаження (або під посиленою експлуатацією) понад 80% чоловіків і 65 – жінок. До того ж далеко не скрізь найманим працівникам платять за понаднормову переробку, особливо в умовах так званого "ненормованого робочого дня".

Поряд із зазначеним, невпинне поширення інформаційно-цифрових технологій призвело до специфічного прояву посилення експлуатації висококваліфікованої праці за рахунок постійного зростання її інтенсивності. Це відбувається у разі, коли значна кількість цих праців-

ників починають вирішувати робочі питання практично у позаробочий час, а саме, цілодобово використовуючи сучасні мережі зв'язку та отримання і передачі особисто напрацьованої інформації. При цьому стресові періоди відповідальної праці, нервово-емоційна перенапруга, стан депресії, який викликає трудова перевтома, – вкрай негативно впливають на потенційну спроможність до виконання якісно складної роботи та неминуче сприяє передчасному фізичному зношуванню кваліфікованої робочої сили.

Значний вплив на процес посилення експлуатації праці також має зростання безробіття і пов'язаний із ним стресовий період життя в умовах принизливого процесу пошуку найманим працівником нового робочого місця. Не можуть не вражати кричущі факти, що мають місце на ринку праці країн розвинутого капіталізму в сучасних умовах. Так, "в тиждень у США втрачають роботу 400 000 осіб, а ще 600 000 осіб добровільно змінюють роботу або звільняються. Середня тривалість роботи американця на одному місці становить 6,6 роки, німця – 10,6 років, а японця – 12,2 роки" (Гринспен, 2010. С. 266).

Окремо слід зупинитись також на ще одній важливій сучасній особливості. Науково-технічний прогрес, в основі якого лежать інформаційно-цифрові технології, породив роботів – неживий й відносно дешевий техніко-технологічний виробничий потенціал активних засобів виробництва, що приходить на зміну найманій робочій силі. На сьогодні запрограмована робототехніка може використовуватись в дуже широкому діапазоні і, на відміну від традиційних засобів виробництва, вона фактично не потребує участі людини у виробничому процесі (за винятком процесів програмування, робото-технічного налаштування, діагностики та ремонту). Про масштаби сучасної роботизації свідчить результат проведеного дослідження, виконаного McKinsey Global Institute, – *Jobs lost, jobs gained: workforce transitions in a time of automation*. Масштаб і швидкість процесів запровадження комплексної автоматизації й роботизації, описаних у цьому фундаментальному дослідженні, дійсно є вражаючими. Так, аналіз 800 спеціалізацій в 46 країнах показав, що існуючий рівень технологій комплексної автоматизації й роботизації дозволяє забезпечити рентабельність 60% з них.

Дослідженням також прогнозується, що до 2030 року в найбільш розвинених країнах може бути автоматизовано й роботизовано до 800 млн робочих місць. За оцінками, тільки в Китаї до 2030 року роботи можуть замінити до 236 млн найманих працівників, а в Індії – до 120 млн.

Тотальний перехід на цифрові технології й масове впровадження штучного інтелекту неминуче можуть привести до того, що в дуже багатьох сферах праця людини вже не знадобиться. Але це не означає, що найманим робітникам працювати буде ніде. На цей час капіталістична економіка активно трансформується. Дослідники припускають, що зазначена проблема може вирішуватись досить просто: потрібно перенаправляти робочу силу в інші сфери й дати можливість людям перекваліфікуватись і опанувати нові, затребувані у цифрову епоху спеціальності. Також значну кількість робочих місць можуть дати ті сфери економіки, де ще тривалий час буде неможливо

застосувати робототехніку у масовому виробництві, зокрема це стосується сфери побутового обслуговування та ін. Але всі зазначені процеси потребують окремих досліджень у контексті теми, яка розглядається.

Продовження у четвертому номері журналу

Література

1. Апатова Н. (2005). Методологические основы исследования информационной экономики. *Экономика Украины*. № 7. С. 58–61.
2. Бастиа Ф. (2000). Экономические софизмы. Экономические гармонии. Москва: Дело. С. 172.
3. Гегель Г. (1959). Произведения. Т. 4. Москва: Соцэскиз. 440 с.
4. Гринспен А. (2010). Эпоха потрясений: проблемы и перспективы мировой финансовой системы. 3-е изд. Москва: ООО "Юнайтед Пресс", 520 с.
5. Зингалес Л., Раджан Р. (2004). Спасение капитализма от капиталистов: Скрытые силы финансовых рынков – создание богатства и расширение возможностей. Москва: Институт комплексных стратегических исследований. 492 с.
6. Мандибур В. Томчук-Пономаренко Н. (2018). Шляхи забезпечення соціально-економічної справедливості оподаткування доходів населення. *Економічна теорія*. № 3. С. 46–56. doi: <https://doi.org/10.15407/etet2018.03.059>
7. Маркс К. (1955–1981). Капитал. Критика политической экономии. Т. 3: Процесс капиталистического производства, взятый в целом. Часть первая. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Т. 25. Ч. 1.
8. Маркс К. (1955–1981). Капитал. Критика политической экономии. Т.1. Кн. 1. Процесс пр-ва капитала. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Т. 23.
9. Маркс К. (1955–1981). Экономические рукописи 1857–1859 гг. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Т. 46. Ч. I.
10. Маркс К. (1955–1981). Экономическо-философские рукописи 1844 года. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Т. 42.
11. Паренти М. (2006). Демократия для избранных. Настольная книга о политических играх США. Москва: Поколение. 416 с.
12. Пэтти В. (1940) Экономические и статистические работы. Москва: Соцэкиз. 324 с.
13. Пэтти В. (1991–1992). Антология экономической классики: в 2 т. Москва: МП "Эконов". Т. 1.
14. Рикардо Д. (1993). Начало политической экономии и налогообложения: антология экономической классики: в 2 т. Москва: МП "Эконов". Т. II. С. 128.
15. Сміт А. (2001). Добробут націй. Дослідження про природу й причини добробуту націй. Київ: Port-Royal. С. 505–506.
16. Сото Э. де (2004). Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение во всем остальном мире. Москва: ЗАО "Олимп-бизнес". 272 с.
17. Шедяков В. (2013). Місце трудових відносин у відтворенні відчуження як форми економічної соціалізації особистості. *Економічна теорія*. № 2. С. 46–56.
18. Blandinierts J.P. (1999) Ukrainian Economic Trends Quarterly Issue. TACIS.

Надходження до редакції 07.05.2019 р.

POLITICAL ECONOMY OF ALIENATION AND EXPLOTATION OF LABOR: RETROSPECTIVE APPROACHES AND MODERN PROBLEMS

Viktor Mandybura

Author affiliation : Doctor of Economics, Prof.; Chief Researcher at the Institute of Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Email: ec-teor@ief.org.ua.

The article considers various peculiarities in the formation and further development of theoretical approaches formed by the representatives of the three main schools of classical political economy regarding the problems of understanding the essence of the phenomenon of alienation and exploitation of labor in the system of their interconnection and interaction. The author summarizes the main viewpoints of the founders of classical political economy, as well as the modern achievements by foreign and Ukrainian researchers in understanding the deep essence of the relations of alienation and exploitation of labor in the context of their binary unity. He also analyzes the current condition of these relations, phenomena and processes, which are primarily influenced by the latest wave of scientific and technological revolution, as well as the most significant changes that have now occurred in the system of alienation and exploitation of labor in the context of the realization of interests of the corporate-monopoly capital as to the exploitation of hired labor with higher creative and intellectual skills.

Keywords: alienation of labor, labor exploitation, labor force, capital, contradiction in the relations between labor and capital.

JEL: A13.

Referencis

1. Apatova, N. (2005). Methodological foundations of the study of information economy. *Jekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 7, 58-61 [in Russian].
2. Bastia, F. (2000). Economic sophisms. Economic harmonies. Moscow: Delo [in Russian].
3. Hegel, G. (1959). Artworks. Vol. 4. Moscow: Social studies [in Russian].
4. Greenspan, A. (2010). The era of shocks: problems and prospects of the global financial system. 3rd ed. Moscow: United Press LLC [in Russian].
5. Zingales, L., Rajan, R. (2004). The salvation of capitalism from capitalists: The hidden forces of financial markets – creating wealth and expanding opportunities. Moscow: Institute for Integrated Strategic Studies. TEIS [in Russian].
6. Mandybura, V.O., Tomchuk-Ponomarenko, N. (2018). Ways to ensure social and economic equity of income taxation. *Ekon. teor. – Economic theory*, 3, 46-56. doi: <https://doi.org/10.15407/etet2018.03.059> [in Russian].
7. Marx K. (1955-1981). Capital. Criticism of political economy. Vol. 3. The process of capitalist production, taken as a whole. Part one. In Marx K., Engels F. *Compositions*, 25: 1 [in Russian].
8. Marx, K. (1955-1981). Capital. Criticism of political economy. .1. Prince 1. The process of production of capital. In Marx K., Engels F. *Compositions*, 23 [in Russian].
9. Marx, K. (1955-1981). Economic manuscripts of 1857-1859. In Marx K., Engels F. *Compositions*, 46: I [in Russian].
10. Marx, K. (1955-1981). Economic and philosophical manuscripts of 1844. In Marx K., Engels F. *Compositions*, 42 [in Russian].
11. Parenti, M. (2006). Democracy for the elite. Handbook on US Political Games. Moscow: Pokolenie [in Russian].
12. Patty, W. (1940). Economic and statistical work. Moscow: Socjkgiz [in Russian].
13. Patty, W. (1991-1992). Anthology of economic classics. Vol. 1. Moscow: MP Ekonov [in Russian].
14. Ricardo, D. (1993). The beginning of political economy and taxation: an anthology of economic classics. Vol. II. Moscow: MP Jekonov [in Russian].
15. Smith, A. (2001). Welfare of nations. Research on the nature and causes of the well-being of nations. Kyiv: Port-Royal [in Ukrainian].
16. Soto, E. de (2004). The riddle of capital. Why capitalism triumphs in the West and is defeated throughout the rest of the world. Moscow: CJS Olympus Business [in Russian].
17. Shedyakov, V.E. (2013). The place of labor relations in the reproduction of alienation as a form of economic socialization of the individual. *Ekon. teor. – Economic theory*, 2, 46-56 [in Ukrainian].
18. Blandinierts J.P. (1999) Ukrainian Economic Trends Quarterly Issue. TACIS.